۴ الف) (۲)

پایه‌های آوایی	هَر	کِ	شی	ری	نی	فُ	رو	شَد	مُش	تَ	ری	بَر	وِی	بِ	جو	شَد
	یا	مَ	گس	را	پَر	بِ	بَن	دَد	یا	عَ	سَل	را	سَر	بِ	پو	شد
وزن	فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن			
نشانه‌های هجایی	–	U	–	–	–	U	–	–	–	U	–	–	–	U	–	–

ب) (۲)

پایه‌های آوایی	مَ	نَز	بی	گا	نِ	گان	هَر	گز	نَ	نا	لَم
	کِ	با	مَن	هَر	چِ	کَر	دان	آ	شِ	نا	کرد
وزن	مفاعیلن				مفاعیلن				مفاعی		
نشانه‌های هجایی	U	–	–	–	U	–	–	–	U	–	–

پ) (۲)

پایه‌های آوایی	نی	حَ	ری	فِ	هر	کِ	از	یا	ری	بُ	رید
	پر	دِ	ها	یش	پر	دِ	ها	ی	ما	دَ	رید
وزن	فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلن		
نشانه‌های هجایی	–	U	–	–	–	U	–	–	–	U	–

@KonkurVIPBook

درس ۶: مجاز

مفاهیم آموزشی

امروز، در مسابقات والیبال جهانی، «ایران» به مقام اوّل دست یافت.
واژهٔ «ایران» در معنایی غیر از معنای خودش به‌کار رفته است. «ایران» معنایی حقیقی دارد که همان «میهن، وطن و محل زندگی» ماست؛ امّا در این جمله معنای واقعی کشور «ایران» مورد نظر نیست؛ بلکه معنای غیرحقیقی آن یعنی «تیم والیبال ایران» مورد نظر ماست.

✪واژگان از دیدگاه کاربرد معنایی حقیقی و غیرحقیقی

۱- حقیقت: واژه در معنای «اصلی» آن به‌کار می‌رود؛ مانند بیت زیر:
گلی خوشبوی در حمّام روزی / رسید از دست محبوبی به دستم
تمام واژه‌های بیت، معنی حقیقی خود را دارند.
۲- مجاز: واژه در معنای «غیرحقیقی» آن به‌کار می‌رود؛ مانند بیت زیر:
بیامد که جوید ز ایران نبرد / سر هم نبرد اندر آرد به گرد (فردوسی)
ایران در معنای غیراصلی: لشکر ایران

کاربرد واژگان در معنای مجازی در زبان محاوره و گفت‌وگوی روزانه بسیار است. هنگامی که می‌گوییم: «لیوان را بیاور»، «لیوان» در معنای اصلی خود یا همان معنای حقیقی به‌کار رفته است؛ اما وقتی که می‌گوییم: «یک لیوان نوشیدم»، منظور آب یا هر نوشیدنی دیگر درون لیوان است. به سخن دیگر، واژهٔ لیوان را که معنای اصلی آن است، به‌کار برده‌ایم و آب یا هر نوشیدنی دیگر را که معنای «غیرحقیقی» است، اراده کرده‌ایم.

✪ دریافت معنی مجازی بر اساس قرینه صورت می‌گیرد.

علاقه: رابطه و پیوندی است که میان معنی حقیقی و غیرحقیقی یک واژه وجود دارد.

قرینه: نشانه‌ای در کلام است که ذهن ما را از معنی «حقیقی» به معنی مجازی «غیرحقیقی» می‌برد؛ مانند جملهٔ بالا: «لیوان» در معنی «آب» یا هر «نوشیدنی» به‌کار رفته و «نوشیدن» قرینه‌ای است که ما را از معنی اصلی آن دور می‌کند و به معنی غیرحقیقی آن یعنی معنی مجازی می‌برد.

مثال: چو آشامیدم این پیمانه را پاک در افتادم ز مستی بر سرِ خاک

پیمانه، مجاز از محتوای پیمانه (نوشیدنی) است و قرینهٔ مجاز «آشامیدم» است.

مثال: در تنش جست و یافت آن دو گهر تعبیه کرده در میان کمر

منظور از «تن» لباس است و قرینهٔ «جست‌وجو کردن» ما را از معنای حقیقی به مفهوم غیرحقیقی‌اش یعنی «لباس» می‌رساند و منظور از «کمر»، کمربند است و قرینهٔ «تعبیه کرده، قرار داده» ما را از معنای اصلی به معنای غیرحقیقی «کمربند» رهنمون می‌گردد.

یادآوری: چنین کاربردهایی در سخن شاعرانه و نیز کلام عادی بسیارند و زبان فارسی به‌طور گسترده از معانی مجازی در بیان اندیشه‌ها و مقاصد خویش بهره می‌گیرد.

مجاز، سخن را از ایجاز (خلاصه‌گویی) بهره‌مند می‌سازد.

سبب پیدایش مجاز، علاوه بر تخیّل، صرفه‌جویی در زبان است؛ زیرا در مجاز، واژگان محدود هستند ولی معانی نامحدودند.

نکته: واژگانی که چند معنی گوناگون دارند، مجاز نیستند و جناس تام دارند؛ مانند:

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گرچه ماند در نبشتن شیر و شیر (مولوی)

شیر: شیر جانور (بیشه) و شیر خوراکی

در کاربرد مجازی، گاهی نیز واژه‌ای را به کمک رابطهٔ شباهت، به‌جای واژهٔ دیگر به‌کار می‌برند؛ به عبارت دیگر، واژه‌ای را به دلیل شباهت به‌جای واژه‌ای دیگر استفاده می‌کنند. این نوع مجاز، مهم‌ترین نوع مجاز است که به آن استعاره (استعارهٔ مصرّحه) نیز می‌گویند. مانند:

هزاران نرگس از چرخ جهان‌گرد فروشد تا بر آمد یک گل زرد (نظامی)

نرگس: معنای حقیقی: گلی با گلبرگ‌های سفید و میان زرد (البتّه مفهوم نرگس از دیدگاه گذشتگان ما، گلی با گلبرگ سفید و میان سیاه بود که به آن نرگس شهلا نیز می‌گفتند.)

نرگس: معنای غیرحقیقی: ستاره

گل زرد: معنای غیرحقیقی: نوعی گل که گلبرگ‌های آن زرد است.

گل زرد: معنای غیرحقیقی: خورشید

توجّه: گاه به سبب شباهت چشم با گل نرگس، به آن نرگس می‌گویند.

به جز آن نرگس مستانه که چشمش مرساد زیر این طارم فیروزه، کسی خوش ننشست (حافظ)

معنای حقیقی: گل نرگس معنای غیرحقیقی: چشم

خودارزیابی ۵۳

۱- معنای حقیقی و ... :

الف) درخت تو گر بار دانش بگیرد به زیر آوری چرخ نیلوفری را ناصرخسرو

معنای حقیقی: وسیله‌ای که می‌چرخد معنای مجازی: آسمان

ب) سر آن ندارد امشب که برآید آفتابی چه خیال‌ها گذر کرد و گذر نکرد خوابی سعدی

معنای حقیقی: عضوی از بدن معنای مجازی: قصد و اندیشه (زیرا سر جایگاه اندیشه و اراده است.)

پ) سینه خواهم شرحه‌شرحه از فراق تا بگویم شرح درد اشتیاق مولوی

معنای حقیقی: اندامی از بدن معنای مجازی: قلب (زیرا قلب در سینه جای دارد.)

۲- ✪ در سروده‌های زیر ... :

الف) فردا که آن شهر خاموش / در حلقهٔ شهربندان دشمن / از خواب دوشینه برخاست / دیدند / زان مرغ فریاد و آتش /

مجاز از آینده مجاز از مردم شهر مجاز از پرنده

خاکستری سرد برخاست. شفیعی کدکنی

ب) فریشتگان سنگ به وی می‌زدند که خاکی و آبی را چه رسد که حدیث کند؟ رشیدالدین میبدی

مجاز از انسان

پ) چرا چون لاله خونین دل نباشم که با ما نرگس او سر گران کرد حافظ

مجاز از چشم

ت) دل عالمی بسوزی چو عذار برفروزی تو از این چه سود داری که نمی‌کنی مدارا حافظ

مجاز از مردم عالم

ث) برو ای گدای مسکین در خانهٔ علی زن که نگین پادشاهی دهد از کرم گدا را شهریار

مجاز از انگشتری

@KonkurVIPBook

۳- در بیت زیر ... :

دست فلک ز کارم وقتی گره گشاید کز یکدگر گشایی زلف گره‌گشا را فروغی بسطامی

دست: مجاز از انگشتان دست است. قرینه: گره گشاید

۴- بیت زیر را ... :

سپید شد چو درخت شکوفه‌دار سرم وز این درخت همین میوهٔ غم است برم جامی

ویژگی فکری: غم‌گرایی، ناامیدی، شکایت از زمانه و حسرت بر روزگار گذشته (دوران جوانی) بارزترین ویژگی فکری بیت است که آن را در حیطهٔ سبک عراقی قرار می‌دهد.

ویژگی ادبی: کاربرد تشبیه و بهره‌گیری از آرایه‌های مجاز، کنایه و مراعات نظیر.

مجاز: سر مجاز از موی سر است به قرینهٔ سپید شدن.

تشبیهات: سرم چو درخت شکوفه‌دار سپید شد / میوهٔ غم: غم به میوه تشبیه شده است.

کنایه: سپید شدن موی سر کنایه از پیر شدن است.

مراعات نظیر: درخت، میوه و شکوفه

۵- وزن بیت زیر ... :

بضاعت نیاوردم الّا امید خدایا ز عفوم مکن ناامید سعدی

فَعولن - فَعولن - فَعولن - فَعَل

ارزشیابی مستمر

۱ درست یا نادرست بودن گزینه‌های زیر را مشخّص کنید. (۰/۵ نمره)

الف) کاربرد معنای مجازی به کمک رابطهٔ شباهت، مهم‌ترین نوع مجاز است. ☐ درست ☐ نادرست

ب) کاربرد کلمات در معنای مجازی در زبان محاوره و گفت‌وگوی روزانه بسیار ساده است. ☐ درست ☐ نادرست

۲ در کدام بیت، واژهٔ «جهان» معنای مجازی ندارد؟ (۰/۲۵)

الف) گلبرگ را ز سنبل مشکین نقاب کن یعنی که رخ بپوش و جهانی خراب کن

ب) نهادند بر دشت هیزم دو کوه جهانی نظاره شده هم گروه

پ) جهان انجمن شد بر تخت اوی فرو مانده از فرّه و بخت اوی

ت) بی سر و پا گدای آنجا را سر ز مُلک جهان گران بینی

۳ در همهٔ ابیات، به جز بیت ..... «مجاز» به کار رفته است. (۰/۲۵)

الف) هر سر که سر کشید ز فرمان تو سرش در زیر ضربت سر آن گاوسار باد

ب) در عهد پادشاه خطابخش جرم‌پوش حافظ قرابه‌کش شد و مفتی پیاله‌نوش

پ) حسرت مادر گیتی همه وقت این بوده است که بزاید چو تو فرزند مبارک مولود

ت) محتاج قصّه نیست، گرت قصد خون ماست چون رخت از آن توست به یغما چه حاجت است

۴ معنای حقیقی و مجازی را در واژه‌های مشخّص شده بررسی کنید. (۱/۵)

الف) هرگز وجود حاضر غایب شنیده‌ای من در میان جمع و دلم جای دیگر است

ب) عالم از شور و شر عشق خبر هیچ نداشت فتنه‌انگیزِ جهان نرگس جادوی تو بود

۵ در بیت «دست فلک ز کارم وقتی گره گشاید / کز یکدگر گشایی زلف گره‌گشا را» مجاز و قرینه را مشخص کنید. (۱)

۶ واژه‌های زیر را در معنی مجازی، در یک جمله به کار ببرید. (۲) (اسلامشهر- هیئت امنایی حاج محمود مفیدی- دی ۹۷)

الف) قلم: ..... ب) زبان: .....

۷ در ابیات و عبارات زیر مجاز و قرینهٔ آنها را مشخّص کنید. (۱/۵)

الف) جهان انجمن شد بر تخت اوی فرومانده از فرّه و بخت اوی

ب) دیدم که نفسم درنمی‌گیرد و آتشم در هیزم تر او اثر نمی‌کند.

پ) دست خدا بالای دستان شماست.

۸ در کدام بیت کاربرد واژهٔ «خون»، حقیقی و در کدام مجازی است؟ (شرح دهید.) (۱) (تهران- نمونه دولتی ولایت- دی ۹۷)

الف) قصد جانم کرد یار دل‌نواز ریخت خونم بی‌گناه آن سرو ناز

ب) من چه دانستم که اویم دشمن است در پی قصد من و خون من است

۱ الف) درست (۰/۲۵)، ب) درست (۰/۲۵) ۲ گزینهٔ «ت»؛ (۰/۲۵) در این بیت «جهان» به‌معنای حقیقی آن به کار رفته است؛ امّا در گزینه‌های دیگر به معنای مجازی «مردم جهان» است. ۳ گزینهٔ «پ»؛ (۰/۲۵) همهٔ واژه‌ها در این بیت در معنی اصلی خود به کار رفته‌اند. در گزینهٔ «الف»: نخستین «سر» مجاز از انسان است، گاوسار مجاز از «گرز» همان گاوسر است؛ یعنی گرزی که سرش را به شکل سر گاو می‌ساخته‌اند. در گزینهٔ «ب»: پیاله مجاز از شراب، در گزینهٔ «ت»: خون مجاز از کشتن

۴ هر مورد (۰/۵)
الف) دلم { معنای حقیقی: اندامی از بدن / معنای مجازی: حواس
ب) عالم { معنای حقیقی: گیتی، عالم، جهان / معنای مجازی: مردم گیتی، مردم عالم، مردم جهان
نرگس { معنای حقیقی: گل نرگس / معنای مجازی: چشم

۵ دست: مجاز از انگشت (۰/۵)، گره گشاید: قرینه (۰/۵) ۶ الف) دوستم قلم خوبی دارد و زیبا می‌نگارد. قلم: مجاز از نوشته (۱)
ب) پندش دادم؛ امّا زبانم در او هیچ اثر نکرد. زبان: مجاز از سخن (۱) ۷ الف) جهان؛ مجاز از مردم جهان، قرینه: انجمن شدن (۰/۵)،
ب) نفس؛ مجاز از سخن، قرینه: درنمی‌گیرد (اثر نمی‌کند) (۰/۵)، پ) دست؛ مجاز از توانایی، قدرت، قرینه: خداوند دست ندارد. (۰/۵)
۸ الف) حقیقی؛ با توجه به فعل «ریخت» در می‌یابیم که «خون ریختن» معنای حقیقی دارد و معنای دیگری از آن برداشت نمی‌شود. (۰/۵) ب) مجازی؛ با توجه به علاقه و پیوندی که میان معنای اصلی خون و معنای مجازی آن یعنی کشتن وجود دارد و نیز وجود قرینه در مصراع دوم، درمی‌یابیم که قصد خون کسی را داشتن کنایه از قصد کشتن او است و خون مجاز از کشتن است. (۰/۵)

کارگاه تحلیل فصل ۵۵

۱- ✪ غزل زیر را ... :

من ندانستم از اوّل که تو بی مهر و وفایی — عهد نابستن از آن به که ببندی و نپایی
دوستان عیب کنندم که چرا دل به تو دادم — باید اول به تو گفتن که چنین خوب چرایی
آن نه خال است و زنخدان و سر زلف پریشان — که دل اهل نظر برد که سری است خدایی
عشق و درویشی و انگشت‌نمایی و ملامت — همه سهل است، تحمل نکنم بار جدایی
گفته بودم چو بیایی، غم دل با تو بگویم — چه بگویم؟ که غم از دل برود چون تو بیایی
شمع را باید از این خانه به در بردن و کشتن — تا به همسایه نگوید که تو در خانهٔ مایی
سعدی آن نیست که هرگز ز کمندت بگریزد — که بدانست که در بند تو خوش‌تر ز رهایی سعدی

تاریخ ادبیات: سعدی شاعر قرن هفتم است که غزلیات عاشقانه‌اش، وی را در میان شاعران این قرن و البته در میان غزل‌سرایان فارسی برجسته و ممتاز ساخته است.
سبک‌شناسی: قلمرو زبانی: لغات فارسی اصیل کم شده و جای آنها را لغات عربی گرفته است؛ مانند «عهد، عیب، ملامت و...»
کاربرد «ندانستم» به جای «نمی‌دانستم»، کاربرد «ز» به جای «از»، کاربرد «مپندار» به جای «نپندار» و... .
قلمرو ادبی: ذکر تخلّص در این غزل نیز از دیگر مختصات سبکی آن است؛ زیرا جایگاه تخلّص در انتهای غزل در سبک عراقی تثبیت می‌شود. کاربرد آرایه‌های علم بدیع و بیان نیز از دیگر ویژگی‌های سبکی غزل بالا است. آرایه‌هایی چون تضاد (ببندی و نپایی)، تکرار (خانه در بیت ششم، دل در بیت پنجم)، تناسب (کمند، بند، رهایی در بیت آخر)، کنایه (دل دادن: عاشق شدن؛ انگشت‌نمایی: رسوایی)
موسیقی شعر: پایه‌های آوایی، وزن و نشانه‌های هجایی بیت اوّل برای نمونه آورده می‌شود و وزن کل غزل بر این اساس مشخّص می‌گردد.

پایه‌های آوایی	مَن	نَ	دا	نِس	تَ	مَ	زَو	وَل	کِ	ثُ	بی	مِه	رُ	وَ	فا	یی
	عَه	د	نا	بَس	تَ	نَ	زان	بِه	کِ	بِ	بَن	دی	یُ	نَ	پا	یی
وزن	فاعلاتن				فَعَلاتن				فَعَلاتن				فَعَلاتن			
نشانه‌های هجایی	-	-	U	-	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U

قلمرو فکری: محتوای عاشقانه و مضمون شکایت از فراق و بی‌مهری معشوق نیز از ویژگی‌های بارز فکری این غزل است که آن را در زمرهٔ آثار سبک عراقی قرار می‌دهد.

۲- متن زیر را ... :

«فراش باد صبا را گفته تا فرش زمرّدین بگسترد و دایهٔ ابر بهاری را فرموده تا بنات نبات در مهد زمین بپرورد. درختان را به خلعت نوروزی قبای سبز ورق در بر گرفته و اطفال شاخ را به قدوم موسم ربیع کلاه شکوفه بر سر نهاده.» سعدی

عبارت بالا برگزیده از کتاب گلستان سعدی است که نثری موزون و مسجّع دارد. سجع‌های متن عبارت‌اند از: «بگسترد-بپرورد»، «گرفته-نهاده». کاربرد آرایه‌هایی همچون تشبیه (مهد زمین، فراش باد صبا، دایهٔ ابر بهاری، بنات نبات، مهد زمین، قبای سبز ورق و...)، استعاره (فرش زمرّدین استعاره از گیاهان)، تشخیص (خلعت نوروزی پوشیدن درختان بهاری، فراش بودن بادصبا و قدوم بهار)، جناس (بنات و نبات) و سجع (گفته و فرموده، بگسترد و بپرورد) به زیبایی این نوشته افزوده است.

۳- وزن بیت زیر ... .

ز یزدان دان، نه از ارکان که کوته‌دیدگی باشد — که خطّی کز خرد خیزد، تو آن را از بنان بینی سنایی

مفاعیلن-مفاعیلن-مفاعیلن-مفاعیلن

فصل ۳

درس ۷: تاریخ ادبیات فارسی در قرن‌های دهم و یازدهم

مفاهیم آموزشی

قرن دهم: در قرن دهم، حکومت در دست جانشینان تیمور بود. اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران در این دوره به‌طور کلی و وضع ادبیات نیز به تبع آن آشفته بود.

✪ دو جریان شعری قرن دهم

۱- شعر لطیف و فصیحی که به‌صورت طبیعی و به شیوه کسانی مثل حافظ و سعدی در جریان بود و بابافغانی شیرازی از نمایندگان آن است.

۲- مکتب وقوع که نتیجهٔ چاره‌اندیشی شاعران برای تغییر سبک و رهایی از گرفتاری تقلید بود که البته بی‌نتیجه ماند.

یادآوری: تسلّط طولانی مدّت مغولان و تیموریان بر ایران و ویرانی‌هایی که به بار آوردند، دانش، فرهنگ و ادبیات را تحت تأثیر خود قرار داد. بعد از ظهور شاعران بزرگی مثل سعدی، مولانا و حافظ، جایی برای رشد زبان و ادبیات فارسی و ادیبان باقی نماند. در این زمان سبک عراقی از واقعیت دور شده و کاملاً جنبهٔ ذهنی و تخیّلی یافته بود و شاعران معتقد بودند باید به حقیقت‌گویی و واقع‌گویی بازگشت.

✪ دلایل استحکام و استقرار زبان فارسی در شبه قارهٔ هند

۱- کم‌توجّهی و بی‌مهری شاهان صفوی نسبت به شاعران

۲- شاعرنوازی و ادب‌گرایی سلاطین هند

۳- تأثیر پذیرفتن فرهنگ هند از فرهنگ ایرانی

۴- استقبال فضلای هند از تألیف کتاب و سرودن شعر به زبان فارسی

۵- بها دادن فضلا به فرهنگ فارسی

۶- سخن گفتن شاهان گورکانی به زبان فارسی

۷- همه‌گیر و رسمی شدن زبان فارسی (زبان فارسی تا زمان حاکمیت استعمار انگلیس در هند، زبان رسمی آن دیار بود.)

نکته: هم‌زمان با رشد ادبیات در هند، اصفهان پایتخت و محل اجتماع شعرا و فضلا بود و از دیدگاه ادبی توسعه یافت.

✪ کانون‌های مهم شاعران، هنرمندان و دانشمندان در قرن دهم

اصفهان
خراسان
آذربایجان
نواحی مرکزی ایران

عوامل تأثیرگذار در رشد شعر و شاعری، هنر و معماری در دورهٔ صفویه

۱- شاهان صفوی هر چند در نفوذ زبان ترکی در ایران سهم فراوان داشتند؛ اما به زبان فارسی کتاب نوشته یا شعر گفته‌اند.

۲- بعضی از شاهان صفوی مقام شیخی و رهبری طریقت داشتند و باید خود را در مقام فرهنگی والایی نگه می‌داشتند.

۳- شاهان صفوی با رؤسای مذاهب در تماس بودند.

۴- شاهان صفوی رقبایی چون شاهان عثمانی و هندی داشتند که آنها نیز به مسائل فرهنگی توجّه نشان می‌دادند.

معروف‌ترین شاعران این قرن:

نام شاعر	ویژگی‌های شعری
بابافغانی شیرازی	دقّت، ظرافت و رقّت معانی
وحشی بافقی	سبک شعرش حد واسط سبک عراقی و سبک هندی است و واقع‌گرایی شاخصهٔ اصلی شعر او است.
محتشم کاشانی	سرودن اشعار مذهبی؛ ترکیب‌بند عاشورایی وی زبانزد است.

@KonkurVIPRoom